

Kritisk, självständig och nyttig. Mål och praktik i forskarhandledning

Åsa Lundqvist^{a,*} och Mats Benner^{b*}

^a*Sociologiska institutionen, Lunds universitet*; ^b*Forskningspolitiska institutet, Lunds universitet*

Regleringen av svensk forskarutbildning handlar i hög utsträckning om forskningens villkor. Samtidigt har kraven om samverkan med samhället i övrigt, den så kallade ”tredje uppgiften”, fått en alltmer framträdande roll för all forskande personal, därmed också för doktorander. Till detta har också kravet om att forskningsresultaten ska nyttiggöras fogats. Emellertid tycks det ändå som om de institutionaliserade förväntningarna på forskarutbildningen framförallt handlar om vetenskaplig skolning. Högskolelagen ger ingen klarhet i *hur* den ”tredje uppgiften” skall praktiseras, bara att samverkan skall ske. I den här artikeln studeras vilka praktiska konsekvenser denna reglering har för forskarutbildningens mål och genomförande. Analysen utgår från en fallstudie av samhällsvetenskapliga fakulteten vid Lunds universitet där prefekter och forskarutbildningsansvariga svarat på frågor om hur regelverken tolkas och efterlevs. Två distinkta teman kan urskiljas i svaren. I det första, *handledarskapet som en kollektiv angelägenhet*, framhålls vikten av att handledning och lärandemål måste ses som en kollektiv handling samtidigt som denna hållning synliggör svårigheterna att uppnå målen. I det andra temat diskuteras det *mångbottnade begreppet nytta*, där diskussionerna med all tydlighet visar att nyttobegreppet rymmer många, heterogena och emellanåt motsägelsefulla betydelser.

INLEDNING

Är det möjligt att förena målet om självständig och kritisk forskning med kravet på forskningens nyttiggörande? Frågan är omdiskuterad och positionerna inte helt enkla att genomskåda. Politiker och ambitiösa universitetsadministratörer pläderar för att forskningsresultaten ska komma till nytta med den schablonmässiga devisen att nyttig forskning skapar fler arbetstillfällen och ekonomisk tillväxt. Forskarna å sin sida har intagit en mer skeptisk hållning till nyttiggörandet av forskningsresultat, och efterfrågar snarare en mer nyanserad bild av vad nytta egentligen betyder och innebär för forskarkollegiet (Benner & Sörlin, 2008). Samtidigt är just kombinationen av självständighet och nytta inskriven i Högskolelagen och gäller också för forskarutbildningen, vars syfte beskrivs i högskoleförordningen. Det är just denna bristande problematisering som ligger till grund för denna artikel.

Forskarutbildningen är en nyckelpunkt i forskningen; där sker selektion och socialisering in i forskarsamhällets normer och arbetsätt. Tyngdpunkten har legat och ligger fortfarande på just orienteringen i forskningens villkor. Det syns också i förordningstexterna. Efter genomgången forskarutbildning ska doktoranden enligt förordningen visa förmåga till ”vetenskaplig analys och syntes samt till självständig kritisk granskning och bedömning av nya och komplexa företeelser, frågeställningar och situationer”. Hon ska också ”visa förmåga att kritiskt, självständigt, kreativt och med vetenskaplig noggrannhet identifiera och formulera frågeställningar samt att planera och

* Författarkontakt: asa.lundqvist@soc.lu.se

med adekvata metoder bedriva forskning och andra kvalificerade uppgifter inom givna tidsramar och att granska och värdera sådant arbete”. Därtill föreskrivs, i anslutning till samverkan med övriga samhället, att doktoranden ska ”visa förmåga att i såväl nationella som internationella sammanhang muntligt och skriftligt med auktoritet presentera och diskutera forskning och forskningsresultat i dialog med vetenskapssamhället och samhället i övrigt...”, samt ”visa förutsättningar för att såväl inom forskning och utbildning som i andra kvalificerade professionella sammanhang bidra till samhällets utveckling och stödja andras lärande” (Högskoleförordningen 1993:100).

Utöver socialiseringen in i forskarsamhället som sådant betonas alltså också att doktoranden ska vara delaktig i anknytningen till samhället i övrigt. Anledningen till att forskarutbildningen rymmer kravet om samverkan med det omgivande samhället kommer från det mer övergripande målet för högskolan, där all forskande personal förväntas att samverka med det omgivande samhället, den så kallade tredje uppgiften. Därtill ska resultaten nyttiggöras. Dessa uppgifter beskrivs i Högskolelagen:

”I högskolornas uppgift ska ingå att samverka med det omgivande samhället och informera om sin verksamhet samt verka för att forskningsresultat tillkomna vid högskolan kommer till nytta.”

Att lära sig bli självständig och kritisk samtidigt som forskningsresultaten ska nyttiggöras är ingen enkel uppgift. Uppdraget rymmer onekligen komplicerade och svåra avvägningar och beslut, inte minst för en doktorand vars möte med forskarvärlden är ny och emellanåt svårgenomtränglig och vars uppgift ju huvudsakligen beskrivs som att skriva en avhandling och genomgå kurser. För gruppen doktorander blir därför frågan om vilket ansvar som å ena sidan arbetsgivaren, och å den andra handledaren, har för att denna målsättning ska uppnås.

Det finns alltså uttryckliga krav på samverkan och nyttiggörande av forskningsresultat i såväl högskoleförordningen som i Högskolelagen, som ju omfattar också forskarutbildningen. Emellertid tycks det ändå som om de institutionaliserade förväntningarna på forskarutbildningen framförallt handlar om vetenskaplig skolning. Högskolelagen ger ingen klarhet i *hur* den ”tredje uppgiften” ska praktiseras, bara att samverkan ska ske. Det är också denna brist på riktlinjer som ligger till grund för denna studie. Vad innebär det i praktiken att forskarutbildningens syfte är att doktorander ska lära sig samverka med det omgivande samhället?

Syfte

Mer konkret är syftet med denna artikel att undersöka hur regleringen av forskarutbildningens mål ser ut på fakultets- och institutionsnivå inom samhällsvetenskap och hur förväntningarna på nyttiggörande hanteras. En fallstudie av den samhällsvetenskapliga fakulteten vid Lunds universitet ligger till grund för vår analys. I denna har fakultetsledning samt prefekter och forskarutbildningsansvariga tillfrågats om vem som bär ansvaret för de olika rollerna inom forskarutbildningen och hur regelverkens ambitioner ska uttolkas och efterlevas.

Disposition

Uppsatsen är indelad i tre avsnitt. För det första ges en bakgrund till den ”tredje uppgiftens” ursprung och betydelse, framförallt med ambitionen att synliggöra den inneboende komplexitet som begreppet och dess praktiska betydelse har för regleringen av forskarutbildningen. Frågan är under vilka politiska omständigheter begreppen ”samverkan”, den ”tredje uppgiften”

och ”nyttiggörandet” av forskningsresultaten har blivit inskrivna i Högskoleförordningen och Högskolelagen? Denna diskussion följs av en analys av fallstudien med Lunds universitets Samhällsvetenskapliga fakultet. Här blottläggs den brokiga vardag som doktorander och handledare befinner sig i: i denna finns inte någon enkel lösning på hur samverkan eller den ”tredje uppgiften” ska organiseras eller läras ut. Här finns inte heller några enkla recept på hur forskningsresultaten ska komma att nyttiggöras. Snarare redovisas här en mängd olika lösningar och tolkningar av lagtexter och förordningar. Avslutningsvis görs ett försök att diskutera resultaten i anslutning till de lagar och förordningar som reglerar den svenska forskarutbildningen och dess lärandemål.

DEN TREDJE UPPGIFTENS GENEALOGI

Universiteten i Sverige har sedan länge ett brett mandat. Vid förra sekelskiftet kompletterades den urgamla uppgiften att utbilda med forskning (Svensson 1980). 1900-talet var därför i hög grad forskningsuniversitetens era, där grundforskningens stjärna var vägledande för identiteten som akademiker och där universitetens prestige till stor del knöts till deras betydelse som miljöer för nydanande forskning. Samverkansuppgiften fick också en alldeles särskild plats för de svenska universiteten eftersom Sverige, till skillnad från många andra europeiska länder, inte utvecklade någon särskilt stor sektor av forskningsinstitut för tillämpad forskning. Den tillämpade forskningen kom istället till betydande del att bedrivas inom universiteten (Nybom 1997). Efterhand, och särskilt accentuerat i samband med industrikrisen på 1970-talet, ökade förväntningarna ytterligare på att universiteten skulle ta på sig en samverkande uppgift. Det som var nytt var betoningen på att samverkan inte enbart skulle ske i form av storskaliga och långsiktiga projekt utan också som en integrerad del i det vardagliga arbetet som universitetslärare. Ett uttryck för detta var när högskolelagen 1977 infogade ”forskningsinformation” som uppgift vid sidan av utbildning och forskning för universitet och högskolor – och därmed också för universitetslärare. Förändringen var inte enbart retorisk utan kopplades också samman med nya stödstrukturer för samverkan – till det som infördes hörde samverkanskanslier vid lärosätena och en särskild forskningsfinansiär, Forskningsrådsnämnden, med inriktning mot att initiera och stödja kunskapspridning och samverkan. Sedan dess har utvecklingen fortsatt och blivit alltmer entydigt inriktad mot att länka samman universitetsforskning med teknisk och industriell utveckling, det som ofta kallas ”innovation” (Kasperowski & Bragesjö 2011).

I samband med 1990-talets djupa ekonomiska kris ökade intresset för forskningens problemlösande roll. Samtidigt fick samverkansuppgiften en smalare definition – tanken att uppgiften ska vara att sprida kännedom om forskning ersattes i 1997 års högskolelag med formuleringen att universiteten (och lärarna) ska samverka med samhället i övrigt (”högskolorna skall [...] samverka med det omgivande samhället och informera om sin verksamhet”). Det var i denna tid som begreppet ”tredje uppgift” på allvar började slå igenom, när samverkansuppgiften i lagstiftningstexterna likställdes med de två klassiska uppgifterna för ett universitet och för universitetslärare – utbildning och forskning. Universiteten betraktades därmed alltmer som byggstenar i näringspolitiken och universitetslärarna som samverkansaktörer. Inledningsvis var samverkansbegreppet starkt knutet till det tekniska området, men kom efterhand att inkludera allt fler områden. I den forskningspolitiska propositionen från 1996 framhölls så vikten av att den statligt finansierade forskningen skulle samspela med näringslivets prioriteringar, framförallt för att på så sätt understödja ekonomisk tillväxt i en tid när vetenskapsbaserad kunskap tycktes bli allt viktigare (Proposition 1996/97:5, Forskning och samhälle). Men forskningen skulle också komma till nytta i mer direkt mening, genom att forskare skulle bli företagande och genom

direkt omsättning av forskning i olika gripbara nyttigheter. Nyttiggörande framställdes som en bjudande plikt för det moderna universitetet och deras anställda:

“Karolinska Institutet har över 10 000 forskningsprojekt med en sammanlagd årlig budget på över 2,5 miljarder SEK. Det vore oeristiskt om resultaten av denna forskning inte kom till användning, d.v.s. kommersiell applikation.”

Förklarade till exempel KI:s rektor, Hans Wigzell i en presentation av institutets verksamhet” (Karolinska tar in 100 msek i ny typ av investmentbolag; pressrelease 20030625).

Universitetet sågs av politiker som en viktig drivkraft i omvandlingen av svenskt näringsliv. Reaktionen från vetenskapssamhället lät sig emellertid inte vänta. Kritiker hävdade att universitetet skulle mista sin självständighet och legitimitet om de tvingades in i en verksamhet där nyttiggörande och ekonomisk tillväxt var vägledande (se t.ex. Rothstein, 2000). 1990-talets debatt kring den ”tredje uppgiften” kom så att präglas av motsättningar mellan forskarsamhället och politiska företrädare.

Debatten fick ny kraft i och med publiceringen av utredningen *Forskning 2000*. I direktiven från 1997 skrev den tidigare utbildningsministern Carl Tham att: ”Det finns inget automatiskt samband mellan satsning på forskning och ekonomisk tillväxt eller ökad välfärd. Avgörande är hur forskningen kan nyttiggöras” (Dir. 1997:67, i SOU 1998:128). Dessa utgångspunkter kom emellertid att undermineras av utredarna som istället utgick från ett perspektiv där staten sågs som en garant för att bibehålla och utveckla grundforskningen – inte som ett instrument för näringspolitisk styrning (Benner, 2001).

Ett av många resultat från utredningen *Forskning 2000* kom att bestå i en politisk omtolkning av statens roll för forskarvärlden. I slutet av 1990-talet pläderade så den dåvarande utbildningsministern Thomas Östros för ett starkare vetenskapssamhälle, där kvalitetskriterier skulle utgå från forskarsamhället och där grundforskningen skulle stärkas. Trots detta tycks nytto-diskussionen fått ännu större utrymmer det senaste decenniet, om än något annorlunda uttryckt än tidigare. Parallellt med en stark utbyggnad av Vetenskapsrådet, den huvudsakliga förändringen under 00-talet, har krafterna för nyttiggörande vuxit sig allt starkare. I samband med 2008 års forsknings- och innovationsproposition (notera sammanställning av forskning och innovation) infördes bland annat en skyldighet för universitetslärare att anmäla patenterbara nyttigheter. I mål och visioner under hela 2000-talet har också tanken om att forskning skapar tillväxt och sysselsättning varit brett förankrad, oavsett regeringsinnehav (Benner, 2008). Därigenom fortsätter just nyttiggörandet att utgöra ledstjärnan för utvecklingen av universitet *worldwide*: ett uttryck för detta är det av Sverige introducerade begreppet ’kunskapstriangeln’, som anammats som modell för reformeringen av de europeiska universiteterna. Forskning, utbildning och innovation utgör de tre hörnen i universitetens samhällsuppgift, och de ska idealt sett hänga samman och förstärka varandra. Sverige anför ofta som något av ett föregångsland i Europa härvidlag, och som en hävstång för en modernisering av universitetens villkor i Europa (Etzkowitz et al. 2008).

Vi kan se ett antal möjliga konfliktlinjer kring samverkansuppgiften. En gäller vad samverkan är och vari den består. Ur ett politiskt perspektiv har betoningen på innovation kommit att innebära att gripbara produkter ska komma fram, i form av nya läkemedel, mer sofistikerad mjukvara, förfinade förbränningsmotorer eller vad man nu kan tänka sig. Att forskningsresultat ska komma till nytta betyder därför, ur ett politiskt perspektiv, att skapa ekonomiska värden. Men vad betyder det för samhällsvetenskaperna eller för den delen de humanistiska ämnena, att

forskningsresultat ska komma till nytta? Den ”tredje uppgiften” betyder här många olika saker: en statsvetare presenterar en ny bok om svenska val, en sociolog deltar i debatter om främlingsfientlighet, forskare inom socialt arbete nagelfar hur socialtjänsten organiseras, en teolog deltar i radions ”Filosofiska rummet”. Exempelen på utåtriktad verksamhet bland samhällsvetare och humanister är många – och inte entydigt inriktade mot att skapa nytta i ekonomisk mening. Ibland kan det rentav handla om att problematisera nytta och nyttobegrepp.

Häri ligger en annan problematik, nämligen hur den enskilde akademikern ska förhålla sig till den påbjudna samverkan med kommersiella förtecken. Frågan är hur samhällsvetare ska förhålla sig till den innovationsimpregnerade bilden av samverkan, där forskning ska inlemmas i utvecklingen av, eller förnyelsen av, produkter och produktionsprocesser med kommersiella värden som ledstjärna (jämför mottot för ett av de ledande samverkansorganen i svensk akademi idag, Karolinska Development: ”Profit from innovation”).

En tredje konfliktyta gäller hur samverkansuppgiften ska fogas in i det akademiska arbetet tillsammans med de andra uppgifterna, utbildning och forskning. I dagsläget är det en ganska oproblematiserad bild som förmedlas i universitetspolitiken, nämligen att samverkan naturligt kan förenas med utbildning och forskning. I praktiken är det sannolikt en fråga om prioriteringar och sammanvägningar av olika intressen: en del prioriterar utbildning, andra forskning och åter andra samverkan, och få kan vara lika engagerade i alla tre uppgifterna parallellt. I det arbetet spelar den enskilde lärarens intressen och orientering en betydande roll, men också de formella ledningsnivåerna formar förutsättningarna för samspelet mellan olika roller och hanteringen av eventuella konflikter mellan dem.

Som denna rapsodiska genomgång vittnar om rymmer den ”tredje uppgiften” en komplicerad och många gånger motsägelsefull historia, vilket i sin tur leder till att forskarutbildningens målbeskrivningar inte är helt enkla att genomföra. I sina dokument och målbeskrivningar upprepar de svenska lärosätena vad som sägs i högskoleförordningen och i deras strategiska planer uttrycks återkommande en ambition om att ”skapa samverkan mellan universitet och samhället i övrigt”, men det är svårare att finna riktlinjer hur dessa mål ska uppfyllas och operationaliseras ute i verksamheterna. Denna otydlighet grundas med all sannolikhet på att det är *de facto* mycket svårt att konkretisera vad nyttiggörande av forskningsresultat innebär och hur olika villkor i olika områden ska hanteras.

Alla områden har olika förutsättningar, något som med all tydlighet framkom i fallstudien av den Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund.

MÅL OCH PRAKTIK VID LUNDS UNIVERSITET OCH DEN SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FAKULTETEN

Denna studie behandlar hanteringen av tredje uppgiften inom det samhällsvetenskapliga området. Vårt material bygger dels på offentliga dokument som publicerats av Lunds universitet, dels intervjuer med två prefekter samt en forskarutbildningsansvarig vid tre institutioner vid den samhällsvetenskapliga fakulteten vid Lunds universitet. Intervjuerna har behandlat deras syn på ansvarsfördelning och kravet på att forskningsresultaten ska nyttiggöras. De tre institutionerna är valda med hänsyn till deras olikhet: en är mycket stor och omfattar en professionsutbildning, en annan är medelstor och historiskt sett mer forskningsintensiv än den förra, och en tredje är förhållandevis liten men forskningsintensiv.

Lunds universitet med sina nio fakulteter omfattar i princip alla vetenskapsområden. Det innebär att det finns en mängd olika kulturer och praktiker vad gäller forskarutbildning och

handledning av doktorander (jfr. Bergenheim, 2001). Därmed finns det också olika synsätt på vad den ”tredje uppgiften” innebär och hur forskningsresultat ska nyttiggöras.

Det finns emellertid ett antal offentliga dokument som alla belyser de generella målen, organisationen och visionerna för Lunds universitets forskarutbildning. I *Policy för utbildningen på forskarnivå vid Lunds universitet* från 2006 beskrivs utöver de övergripande målen om att utbilda självständiga och kritiska forskare bland annat hur forskarutbildningen ska förbereda doktoranderna för att ”självständigt kunna bedriva forskning i en verksamhet som forskare/lärare inom akademien liksom för kvalificerade arbetsuppgifter inom andra samhällssektorer (Policy för utbildningen på forskarnivå vid Lunds universitet, s. 2). Däremot saknas formuleringar om hur samverkan med övriga samhället ska ske eller läras ut. Inte heller i avsnitten som handlar om handledarens roll, studieplanens utformning samt utbildningens uppläggning och innehåll nämns arbetet med den ”tredje uppgiften”.

Hur dessa mål ska uppnås, och med vilka strategier, beskrivs däremot i Lunds universitets ”Forsknings- och utbildningsstrategi 2009-2012”. Här framgår att universitetets övergripande strategi för ”utbildning, forskning och innovationsverksamhet” har som ett av sina syften att arbeta med gränsöverskridande samverkan. I dokumentet framhålls framförallt vikten av att samverka med sjukvården, näringslivet, myndigheter och kulturlivet. Här nämns en rad redan etablerade samarbeten, men också exempel på vilka nya satsningar som man önskar sätta igång. Stycket avslutas med att konstatera att:

”Utöver detta är det varje medarbetares uppgift att ha egna kontakter med olika delar av samhället” (Forsknings- och utbildningsstrategi 2009-2012, s. 17).

Därmed har universitetet slagit fast att alla anställda forskare ska samverka med det omgivande samhället, inklusive doktoranderna. Hur är då denna strategi förankrad på fakulteterna?

Vi har valt att närmare granska en fakultet, nämligen den Samhällsvetenskapliga fakulteten. En av författarna, Lundqvist, tillhör fakulteten, vilket ger en god inblick i forskarutbildning och handledning i den studerade miljön, samtidigt som det naturligtvis kräver en distanserad blick för att inte bli alltför införstådd med rutiner och praktiker.

Det finns både för- och nackdelar med att välja en samhällsvetenskaplig fakultet för studiet av den tredje uppgiftens praktiker. Om vi börjar med de mer kritiska delarna, bör det framhållas att ämnesområdet har relativt liten erfarenhet av att omvandla forskningsresultat så de kommer ”till nytta”, framförallt vid en jämförelse med exempelvis teknik, naturvetenskap eller medicin, något som kan tänkas påverka svaren i en mer osystematisk riktning.

Fördelarna med valet är att det under en längre period pågått en debatt om vad det egentligen innebär att arbeta med den ”tredje uppgiften” (Benner och Sörlin 2008). Det finns självfallet konkurrerande uppfattningar om saken även inom området, men utgångspunkten i debatten är gemensam och det ligger dessutom i områdets natur att kritiskt granska politiska beslut.

Vid den samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund finns inga gemensamma riktlinjer för forskarutbildningen. Istället har alla 13 forskarutbildningar egna studieplaner för forskarutbildningen. Däremot är det fakultetsstyrelsen som bär det yttersta ansvaret för att syftet med forskarutbildningen uppnås.

I intervjun med fakultetsledningen ställdes frågan om det finns några allmänna riktlinjer för hur målen med forskarutbildningen ska uppnås. Det tycks till viss del finnas vissa målbeskrivningar, men dessa omfattar inte nyttoaspekten:

”Mål som har med vetenskaplig skicklighet etc. att göra redovisas noga. Internationaliseringsmål kan komma till uttryck i t.ex. fakultetens policy för detta. Men ”nyttomålet” motsvaras inte på det sättet av någon policy eller handlingsplan” (Ur intervju med fakultetsledningen).

Att nyttogörande av forskningsresultaten inte hade uppmärksammats mer har förvisso diskuterats vid fakulteten:

”Allmänt kan konstateras att tredje uppgiften-målet för vår forskarutbildning får rätt lite uppmärksamhet i den typ av utbildning vi har för närvarande. Detta framkom bl.a. när vi i samband med EQFI (utvärdering av grund- och forskarutbildningarna vid LU, förf. anm.) diskuterade hur de olika målen för FU kommer till uttryck i t.ex. examination” (Ur intervju med fakultetsledningen).

Det faktum att varje institution har egna studieplaner för forskarutbildningen bidrar också till en viss decentralisering av frågan om hur den ”tredje uppgiften” lärs ut. Det innebär dessutom att fakultetsledningen anser att handledaren har ett stort ansvar för att doktoranden ska nå de uppställda målen. Samtidigt framhålls att handledaren möter olika verkligheter i detta avseende. Beroende på om doktoranden redan är knuten till en praktik, blir också den ”tredje uppgiften” tydligare i avhandlingsarbetet, och kanske tvärtom. Detta var något som också återkom i intervjuerna med prefekter och forskarutbildningsansvarig.

”Handledarna har stort ansvar för att doktoranden ska nå målen för utbildningen. Däremot tror jag de oftast saknar utbildning för hur de ska verka för nyttomålet, och att de heller inte är vana att tänka i sådana måldermer. Observeras kan dock att det för vissa doktorander - för de som har ett avhandlingsämne och/eller en bakgrund med praktisk inriktning - blir ett naturligt inslag att också diskutera nyttoaspekten av utbildningen/avhandlingen” (Ur intervju med fakultetsledningen).

Trots att fakultetsledningen ansåg att handledare inte har en adekvat utbildning för att stödja doktoranden i dennes arbete med nyttomålet, och trots att man antar att handledarna inte heller är vana vid ”att tänka i sådana måldermer” finns få möjligheter till vidareutveckling eller ”fortbildning” vid fakulteten för såväl doktorander som handledare.

En möjlig slutsats av att det inte finns någon vidareutveckling eller ”fortbildning” i arbetet med den ”tredje uppgiften” och nyttoaspekten som den är formulerad i Högskolelagen kan tänkas härbärgeras i vad som skulle kunna benämnas en hälsosam skepticism och kritisk distans bland fakultetens handledare. En sådan tänkbar skepsis riktas förmodligen mot såväl den politiska och administrativa hanteringen av nyttoaspekten som den grumliga och otydliga betydelsen av begreppet ”nytta” i akademiska och intellektuella sammanhang (för en liknande debatt inom humaniora, se Hägerland, 2011, 91 ff.). Samtidigt tycks det finnas en medvetenhet bland fakultetens institutioner och anställda att nyttoaspekten de facto är en realitet i de förordningar som numera reglerar forskarutbildningen, vilket innebär att element som anknyter till den ”tredje uppgiften” alltid finns med i diskussioner som rör forskarutbildningen. Vi återkommer till detta senare i texten.

SAMVERKAN OCH DEN ”TREDJE UPPGIFTEN” I FORSKARUTBILDNINGEN

Samtliga institutioner vid den Samhällsvetenskapliga fakulteten har allmänna studieplaner för respektive forskarutbildningsämne. Vid en genomgång kan man konstatera att de är förhållandevis lika och att samtliga lägger stor vikt vid den vetenskapliga utvecklingen, samt den del av forskarutbildningens syfte som handlar om att utbilda doktorander till kritiska och självständiga forskare. Högskolelagens formulering om att högskolornas uppgift också innebär samverkan med det omgivande samhället och att ”verka för att forskningsresultat tillkomna vid högskolan kommer till nytta” är emellertid kraftigt nedtonade i planerna. Däremot finns en i princip identisk formulering om samverkan i fakultetens samtliga studieplaner för forskarutbildningen. Exemplet nedan är hämtat från Sociologiska institutionens studieplan för sociologi, i vilken man skriver att doktoranden ska:

”visa förmåga att i såväl nationella som internationella sammanhang muntligt och skriftligt med auktoritet presentera och diskutera forskning och forskningsresultat i dialog med vetenskapssamhället och samhället i övrigt” (Allmän studieplan för utbildning på forskarnivå till doktorsexamen i ämnet Sociologi, antagen 2007-05-24)

Det är en pliktskyldig formulering, hämtad från Högskoleförordningens text. Precis som i de övergripande målen för de sex stora lärosätena nämns kravet på samverkan, men utan något vidare förtydligande. Det finns inte heller några nedtecknade riktlinjer på institutionsnivå som handlar om handledarens respektive arbetsgivarens ansvar för doktorandernas lärande med avseende på samverkan med samhället i övrigt, dvs. den ”tredje uppgiften”, eller handledarens ansvar för denna del av forskarutbildningen.

I vår analys av de tre samhällsvetenskapliga miljöerna har två analytiska teman utkristalliserats. Det första temat handlar om handledarskapet som en kollektiv angelägenhet. Här framhålls att doktorandens lärandemål är beroende av att flera olika aktörer involveras i handledningsprocessen samtidigt som denna hållning också synliggör flera svårigheter i den praktiska hanteringen av hur målen ska uppnås. Det andra temat handlar om det mångbottnade begreppet nytta. Det tycks nämligen som om begreppet används i olika sammanhang och därmed ges olika betydelser, något som också påverkar hur handledarna och doktoranderna arbetar med den ”tredje uppgiften” i praktiken. Detta tema följer upp diskussionen och analysen av hur nyttoaspekten i sig används och tolkas av de intervjuade.

Handledarskapet: en kollektiv angelägenhet

Handledarskapet omges av många olika roller. Handledaren ska kunna bidra till doktorandens vetenskapliga utveckling, men ska också kunna förmedla entusiasm och bidra till en god arbetsmiljö (jfr. Doktorandhandboken.nu). Alla de krav som ställs på en handledare, liksom de starkt uppdrivna förväntningarna på en hög genomströmning i forskarutbildningen, kräver i princip att det finns ett fungerande kollegium för kollegiala och kollektiva diskussioner om handledningens villkor. Det är därför inte särskilt förvånande att man i intervjuerna framhåller vikten av att ansvaret för att doktoranden ska kunna uppnå målen för forskarutbildningen inte enbart kan förläggas till handledaren. Samarbete är viktigt. Från den stora institutionen är svaret om ansvarsfördelning fördelat på olika aktörer inom systemet:

”... i praktiken är det handledarna och i slutänden de interna betygsnämndsledamöterna. ... Eftersom professorerna företräder ämnet är ju naturligtvis också de ansvariga. Det är mer en fråga om vilken typ av ansvar: form (prefekt), innehåll (professorer) eller genomförande (handledare och betygsnämnd)” (Ur intervju med prefekt vid den stora institutionen).

Vid den medelstora institutionen framhåller den forskarutbildningsansvarige, precis som vid den stora institutionen, vikten av att inkludera fler aktörer i en doktorands forskarutbildning.

”Allt kan inte fokuseras på handledare. Det krävs en hel by för att utbilda en doktorand” (Ur intervju med forskarutbildningsansvarig vid den medelstora institutionen).

Den forskarutbildningsansvarige vid den medelstora institutionen menar att i samarbetet med doktoranden har examinatorn en roll, handledaren en annan, biträdande handledare en tredje osv.. Även lärare vid olika kurser, eller för den delen kollegor vid seminarier, nätverkssammankomster eller konferenser kompletterar handledaren. Och detta anses vara viktigt för alla tre institutionerna. Även vid den mindre institutionen framhålls att det är många olika instanser och aktörer som medverkar i en doktorands utbildning.

Olika aktörer spelar alltså olika roller, men tillsammans bildar de ett slags lag som arbetar för att doktoranden ska uppfylla målen i forskarutbildningen.Handledning och arbetet med att underlätta för doktoranden att uppnå målen i forskarutbildningen handlar sålunda om ett teamarbete, där många olika personer är involverade i handledningsprocessen.

I det kollegiala samarbetet ryms emellertid också en viss tröghet. Det finns som vi sett, förordningar, en lagtext, en övergripande plan för Lunds universitet, och det finns studieplaner vid varje institution. I alla dessa dokument finns mer eller mindre tydligt uttalade krav om samverkan med det omgivande samhället och nyttogörande av forskningsresultat för att målen med forskarutbildningen ska uppnås. Därtill finns det en fakultetsledning som är ytterst ansvarig samt mer kvalitativt fungerande organ inom institutionerna, t.ex. handledarkollegiet eller betygsnämnden, som bedömer om målen i forskarutbildningen uppnåtts. Det är således flera led och många olika nivåer som ska mötas i handledningsarbetet.

Prefekten vid den mindre institutionen menade att det därför är svårt att genomskåda hur ansvarsfördelningen mellan de olika nivåerna förhåller sig. Universitetets centrala plan framhåller att man ska ”beakta såväl universitetets egna behov som samhällsliga kompetensbehov”, vilket mest upplevdes som en intention. På fakultetsnivå fastställs studieplanerna, och på fakulteten, menar prefekten, finns också möjligheter till viss utveckling, men denna handlar inte direkt om forskarutbildningens mer konkreta utformning. På institutionerna ansvarar handledarkollegium och FU-ansvarig för att upprätthålla en god utbildning. Samtidigt som ”handledar-doktorandrelationen är den som formar forskarutbildningens mer konkreta innehåll” (Ur intervju med prefekt vid den mindre institutionen). Denna brokiga ansvarsfördelning leder till oklarheter. Det är något som prefekten för den stora institutionen också uppmärksammar. Även om det finns en studieplan (som är godkänd av fakulteten och som följer centrala regler och riktlinjer) tycks ändå interna rutiner avgöra om målen uppfylls.

”Vi har handledarkollegiet och handledarmötet som ”kontrollorgan” i sådana frågor. De två interna betygsnämndsledamöterna har att avgöra om avhandlingen uppfyller institutionens krav och alltså kan läggas fram. Men sen är ju frågan hur vanligt det är att man går till utbildningsplanens skrivningar när man gör den bedömningen...” (Ur intervju med prefekt vid den stora institutionen).

De övergripande målen och riktlinjerna för forskarutbildningen upplevs som relativt svåra att använda som vägledande dokument. Därför utvecklas lokala rutiner vid respektive institution. Eller som prefekten vid den mindre institutionen säger:

”Summa summarum: de jura ligger ansvaret huvudsakligen på institutionsnivå inramat av centrala regler och vägledning och fakultetens styrning; de facto ansvaret finns i ett slags ganska diffust mellanrum mellan självständiga doktorander och likaledes självständiga handledare” (Ur intervju med prefekt vid den mindre institutionen)

Det kan alltså hävdas att de många nivåer som finns leder till att forskarutbildningens mål uppfattas på olika sätt, beroende på vem som tillfrågas (jämför även diskussionerna kring det ”diffusa handledarskapet” i Handal och Lauvås, 2005, del I). En sådan slutsats innebär också att arbetet med den ”tredje uppgiften” och nyttogörandet av forskningen tolkas på lite olika sätt. Samtidigt som denna aspekt också har med det enskilda ämnet att göra.

Det svår fångade begreppet nytta

Vilket ansvar har då handledaren och de övriga aktörer som ska medverka till att doktoranden ska kunna tillgodogöra sig utbildningens målsättningar, framförallt med avseende på nyttoaspekten? Denna fråga är svår, och svaren skiljer sig betydligt. Vid den stora institutionen är problematiken med ”nytta” något annorlunda än vid de övriga två.

”... ”nytta” är problematiskt. Det handlar ju om att kommunicera med världen utanför akademien som forskare, inte bara att rikta sig mot omvärlden. Handledare kan i relation till olika doktorander behöva göra olika satsningar, ibland kan det handla om att relevansgöra forskningen för omvärlden, ibland om att föra doktoranden från praktikens logiker in i forskarvärlden. Vi har nog snarare fler doktorander som behöver hjälp att etablera en forskarhållning än som behöver träna sig i att kommunicera ”nytta”. Framför allt doktorander som är XX (syftar på specifik inriktning, förf. anmärkning) i sin grundutbildning kan ha ett nytto-tänk med sig in i forskarutbildningen, ett perspektiv som ibland behöver problematiseras. Och det blir ju mycket handledarens uppgift” (Ur intervju med prefekt vid den stora institutionen).

Denna problematik är antagligen mer uttalad ju närmare en praktik ämnet står. I flertalet samhällsvetenskapliga ämnesområden är arbetet med att ”etablera en forskarhållning” för givet tagen. Men det innebar emellertid inte att begreppet nytta, eller ambitionen att medverka i den ”tredje uppgiften”, är frånvarande. Vid den medelstora institutionen formulerades nyttoaspekten på ett sätt som vred på nyttighetsorientering:

”En bra avhandling är nyttig”.

Med detta avsågs att om avhandlingen är av god vetenskaplig kvalitet är den per automatik nyttig eftersom den bidragit till ämnets vidareutveckling. Denna definition är mycket intressant, inte minst med tanke på hur nytta har kommit att definieras i politiska och administrativa diskurser. Istället för att nyttan måste hänföras till att forskningsresultat ”ska komma till nytta” för att bidra till ekonomisk tillväxt eller fler arbetstillfällen, så omfattar nytta i denna tappning snarare en ambition att fördjupa det vetenskapliga samtalet. Denna omskrivning av begreppet ligger i en uttalad kritik av hur den ”tredje uppgiften” introducerats i samhällsvetenskaperna. Den forskarutbildningsansvarige vid den medelstora institutionen hänvisar exempelvis till hur de modeller för nyttiggörande av forskningsresultat, som först användes inom medicin och teknik, överförts till samhällsvetenskapen, utan vidare konsekvensanalys eller reflektion. Denna process anses djupt problematisk och grunden till varför det är så svårt att arbeta med denna del av forskarutbildningens mål (jfr. Hägerland 2011).

Däremot är de intervjuade överens om det spännande i att diskutera sina resultat med aktörer utanför universitetet, och på det viset ”nyttiggöra” sin forskning. I detta sammanhang är det viktigt att i likhet med fakultetsledningens reflektioner notera olikheterna i olika doktorandprojekt. Vissa doktorander skriver om ämnen som är mycket framträdande i den samhällsdebatten, andra skriver om ämnen som kanske inte för tillfället utgör rubriker i media. Det medför skilda förutsättningar för doktoranderna: någon får mycket uppmärksamhet och därmed erfarenhet av den ”tredje uppgiften” (på gott och ont) och en annan blir mindre uppmärksam, vilket i sig bidrar till mindre erfarenhet av samverkan än andra.

Hur ska då doktoranden lära sig att arbeta med den ”tredje uppgiften”, oavsett hur mycket uppmärksamhet det egna projektet får från exempelvis media. Vid den medelstora institutionen har det tagits flera initiativ för att underlätta för doktorander att exempelvis lära sig skriva och uttrycka sig i olika sammanhang. Ett liknande arbete förs vid fakulteten, där det t.ex. anordnas seminarier om hur man som forskare når ut med sina resultat. Även de anställda kommunikatörerna arbetar med liknande uppgifter. Vid den stora institutionen berättar också prefekten att detta arbete emellanåt sker i samverkan med praktiker:

”Vi har emellanåt kurser om kunskapsanvändning i ämnet och vi har återkommande tillfällen av kunskapsförmedling till praktiken, liksom löpande diskussioner med yrkesverksamma inom vårt fält där doktorander också är delaktiga. Eftersom vi har ett praktikfält kopplat till vårt område har vi kontinuerligt utbyte både med professionella och med ämnets målgrupper, så det är så integrerat att det är svårt att särskilja. Många doktorander är också involverade i utvärderingsarbete före eller under forskarutbildningen och där är ju kommunikation med omvärlden och diskussioner om nyttan uppenbar. Jag tycker att det är svårt att svara på frågan eftersom detta är något som följer med i allt vi gör. Vi återkommer ju ständigt till diskussioner om ”vem skriver du för” och behovet av att uttrycka sig olika i olika sammanhang. Om man ska försöka samla det i termer av verktyg blir det svårt, det är mer som ”learning by doing” (Ur intervju med prefekt vid den stora institutionen).

Vid den mindre institutionen uttrycks ett liknande synsätt. Här har man erfarenhet av doktorander som har biträdande handledare med verksamhet utanför universitetet, vilket per automatik ger visst tillträde till "det omgivande samhället". Det finns, enligt prefekten, kanske inga uttalade verktyg för hur doktoranderna ska kunna tillgodogöra sig kravet om samverkan, men att det i själva "handledningsrollen ligger att stödja och inspirera doktorander, och att, i det fall det är produktivt, samverka med det omgivande samhället. ... Dessutom kan flera av dem dra nytta av handledarens ofta mycket välutbyggda kontakter med externa intressenter och kunskapsnätverk. Ansvar för stöd är med andra ord ganska personbundet och baserat i samspelet mellan den enskilde doktoranden och handledarna." (Ur intervju med prefekt vid den mindre institutionen).

Sammanfattningsvis kan det sägas att en skillnad mellan de tre institutionerna finner vi i det faktum att en utbildning har ett praktikfält knutet till själva ämnet. Denna anknytning bidrar till att arbetet med den "tredje uppgiften" blir ganska självklar. Det finns en avnämning, en profession, som är intresserad av de resultat som produceras inom ämnet. Detta är inte lika tydligt inom de andra ämnena. Samtidigt framkommer en intressant likhet mellan de olika svaren, nämligen uppfattningen att doktoranderna lär sig att samverka genom principen "learning by doing". Med all sannolikhet är detta den metod som används av de allra flesta. Vad innebär då denna mer flexibla modell? De positiva aspekterna är knutna till att doktoranden verkligen har möjlighet att tillsammans med handledaren skräddarsy arbetet med den "tredje uppgiften" till det egna doktorandprojektet. En mer problematisk synpunkt rör det faktum att alla handledare inte har tillgång till samma nätverk och kontakter eller för den delen inte samma vilja att stödja doktoranden i hennes arbete, vilket i sig kan leda till orättvisa villkor för doktoranderna.

AVSLUTANDE DISKUSSION

Nyttiggörande av forskningen har stadfästas som mål för verksamheten vid svenska lärosäten, inklusive forskarutbildningen.

Formuleringarna om samverkan och nyttiggörande – såväl på den nationella politiska nivån som bland lärosätena – är allmänt hållna och formulerade för att gälla samtliga vetenskaper. De är därigenom också selektiva och formade av och anpassade efter områden med väl utvecklade praktiker för att "nyttiggöra" vetenskapliga resultat - framför allt medicin och teknik. Inom andra områden är nyttiggörandet en mer tvetydig kategori och praktik. I dem är det snarare kritiska förhållningssätt och relationer med en intresserad allmänhet och med politiska och sociala rörelser som är de främsta formerna för spridning och nyttiggörande.

Det finns ingen enkel eller sammanhållen tradition inom samhällsvetenskapen att "nyttiggöra" vetenskaplig kunskap. Samhällsvetenskaperna antar ofta positionen att ifrågasätta och kritiskt granska politiska och ekonomiska intressen snarare än att befordra dem. "Nytta är problematiskt", som en av prefekterna i undersökningen uttrycker saken. Den slutsats vi drar är att arbetet med den "tredje uppgiften" tas på allvar samtidigt som man förhåller sig kritiskt till hur den praktiskt ska genomföras. Det framgick också att det finns skilda sätt att hantera frågan mellan de olika institutionerna, vilket signalerar att det till och med inom en och samma fakultet kan vara svårt att definiera ett enhetligt sätt att se på samverkanskravet. För forskarhandledaren innebär dessa skillnader att lokala rutiner och praktiker blir styrande medan centrala planer och riktlinjer läggs åt sidan. Det övergripande målet med forskarutbildningen är fortfarande att utveckla kritiska och självständiga forskare, medan förväntningarna på nyttiggörande hanteras på ett flexibelt och variabelt sätt.

Den samhällsvetenskapliga traditionen kan inte enkelt eller oproblematiskt infogas i en styrningsideologi där nyttiggörande och innovation ska vägleda forskningen. Därför är det anmärkningsvärt att politiker och universitetsföreträdare förhållandevis oreflekterat utgår från ett mycket allmänt formulerat syfte som nytta, inte minst när det gäller forskarutbildningen. För om policyinitiativ, aldrig så lovvärda och tidsanpassade, hanteras alltför pedantiskt – snarare än med den pragmatism och situationsanpassning som lyser igenom i intervjuerna – riskerar själva det delikata maskineriet kring socialiseringen av nya generationer av forskare att haverera. Detta är inte detsamma som att plädera för att nya krav och förväntningar aldrig är legitima, men de måste artikuleras med omdöme och förnuft, och i slutändan hanteras av doktorander och handledare tillsammans. Faran ligger i om politiker och universitetsadministratörer väljer att formulera kravet om den ”tredje uppgiften” på ett sätt och på olika sätt försöker genomdriva att detta enda sätt också blir verklighet. Universiteten rymmer alltför många och heterogena ämnesområden för att detta ska låta sig göras utan nyans och analys.

I styrningen från staten och från universiteten centralt finns också en viss okänslighet inför forskarutbildningens diversitet och behovet av en anpassning efter de mycket specifika förhållandena för varje avhandlingsprojekt. Forskarutbildning är och förblir den kanske minst specificerade och mest oreglerade delen av utbildningssystemet, inte minst eftersom den så tydligt överlappar med forskningen och dess definitionsmässiga öppenhet inför det oväntade. Vår undersökning visar att förväntningarna på nytta och användbarhet hanteras på ett medvetet sätt av handledare och doktorander gemensamt, där olika typer av ansatser och praktiker utvecklas underhand. Formerna för nyttiggörande kommer därmed att variera, och i vissa fall inte vara särskilt framträdande medan det för andra kan vara en huvudsaklig drivkraft. En medvetenhet om denna variation är nödvändig om inte forskarutbildningen ska förvandlas till en monokultur där företagsanknytning ses som den enda formen av nytta.

REFERENSER

Intervjuer

Intervju med den Samhällsvetenskapliga fakultetsledningen (elektroniskt svar den 17 oktober 2011)

Intervju med prefekt 1 (13 oktober 2011)

Intervju med prefekt 2 (18 oktober 2011)

Intervju med forskarutbildningsansvarig (17 oktober 2011)

Litteratur, tryckta och elektroniska källor

Allmän studieplan för utbildning på forskarnivå till doktorsexamen i ämnet Genusvetenskap

Allmän studieplan för utbildning på forskarnivå till doktorsexamen i ämnet Psykologi

Allmän studieplan för utbildning på forskarnivå till doktorsexamen i ämnet Rättssociologi

Allmän studieplan för utbildning på forskarnivå till doktorsexamen i ämnet Socialt arbete

Allmän studieplan för utbildning på forskarnivå till doktorsexamen i ämnet Sociologi

Benner, M. (2001) *Kontrovers och konsensus*. Nya Doxa: Stockholm.

Benner, M. & S. Sörlin (red.) (2008) *Forska lagom eller vara världs bäst*. SNS: Stockholm.

Benner, M. (2008) *Kunskapsnation i kris? Politik, pengar och makt i svensk forskning*. Nya Doxa: Stockholm.

Bergenheim, Å. (2001) *Inspirationskälla, föredöme, tränare och kollega: forskarhandledares visioner och verklighet*. Skriftserie från förvaltningen, 2001:1, Universitetspedagogiskt centrum, Umeå universitet.

Doktorandhandboken (www.doktorandhandboken.nu).

<http://www.doktorandhandboken.nu/attdoktorera/forskarutbildningenssyfte.4.1f7a9c7912be2e5415380002007.html>

<http://www.doktorandhandboken.nu/omutbildningen/handledaren.4.3e31964212bf6bc75be80001048.html>

Etzkowitz, H. et al. (2008) 'Pathways to the entrepreneurial university: towards a global convergence', *Science and Public Policy*, 35, 9, 681-695.

Handal, G. & P. Lauvås (2005) *Forskarhandledaren*. Studentlitteratur: Lund

Hägerland, T. (2011) 'Mot ett okänt mål - Humanistisk forskarhandledning och doktoranders deltagande i forskningsdebatten', *Högre utbildning*, 1, 89-100

Högskoleförordningen.

Högskolelagen.

Kasperowski, D. & F. Bragesjö (2011) *Bilda och samverka: om införandet, implementering och förändringen av universitetens tredje uppgift 1977-1997*. Göteborg: FLOV.

Nybom, T. (1997). *Kunskap-samhälle-politik. Essäer om kunskapssyn, universitet och forskningspolitik 1900-2000*. Stockholm: Arete.

SOU 1998:128. *Forskning 2000*.

Svensson, L. G. (1980) *Från bildning till utbildning. D. 3, Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet*. Göteborg: Sociologiska institutionen.